

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

EPOCHAS JUNGIANTIS NACIONALIZMAS:

tautos (de)konstravimas
tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio
Lietuvoje

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2013

UDK 323.1(474.5)(091)
Ep37

Mokslinis redaktorius
Česlovas Laurinavičius

Knygos rengimą ir leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Projekto finansavimo sutartis Nr. LIT-4-9

Recenzentai
prof. dr. Dalia Leinartė
dr. Rasa Čepaitienė

ISBN 978-9955-847-65-6

© Lietuvos istorijos institutas, 2013
© Autoriai, 2013

Vilius Ivanauskas

Nacionalinis klausimas internacionaliniame sovietų idėjiniame lauke

„Žmonija yra sudaryta iš tautų. Kiekviena tauta turi savo kultūrą, savo papročius ir tradicijas, savo specifinį gyvenimo būdą. Kiekviena tauta praturtina savo nacionaliniu unikalumu, didžiuojasi juo ir nenori iškeisti to į kosmopolitinę košę.“¹

„Lietuvių tautybės formavimosi procesas buvo ilgas ir sudėtingas. Jo šaknys apčiuopiamos jau gentinių junginių gelmėse, nes tik konsoliduojantis atskiroms gentims ima susidaryti tautybė. Todėl ir lietuvių tautybės branduolio tenka ieškoti dar tada, kai baltai gyveno gentinės organizacijos sąlygomis.“²

Įvadas

Patyrusios okupaciją, „klasių kovą“, masinius trėmimus ir ginkluotą rezistenciją lietuvių tautos sovietiniame himne kaip tik akcentuojama „pažanga“, „geresnė ateitis“, „tautų draugystė“, kliento ir patrono santykis su rusų tauta.³ Ironiška (tačiau racionalu), kad

¹ I. Potekhin, Zadachi bor'by s kosmopolitizmom v etnografii, *Sovetskaja etnografija*, 1949: 17. Percituota iš: Yuri Slezkine, N. Ia. Marr and the National Origins of Soviet Ethnogenetics, *Slavic Review*, Vol. 55, No. 4 (Winter, 1996), p. 826–862.

² R. Volkaitė-Kulikauskienė, *Lietuviai IX–XII amžiais*, Vilnius, 1970, p. 22.

³ Pavyzdžiui, LTSR himno ištrauka: „Į laisvę mums Leninas nušvietė kelią, / Padėjo kovoj didi rusų tauta. / Mus Stalinas (partija) veda į laimę ir galią. / Tautų mūsų draugystė kaip plienas tvirta.“

tautinis klausimas sovietinėje sistemoje tapo svarbia politikos dalimi. Pirmiausia retoriškai. 1970 m. gegužės mėn. vykusio V LTSR rašytojų suvažiavimo salėje, be kultūrinio respublikos elito, sėdėjo tuometinis AT prezidento pirmininkas M. Šumauskas, CK sekretorius A. Barkauskas, MT pirmininko pavaduotoja L. Diržinskaitė, kultūros ministras L. Šepetys, švietimo ministras M. Gedvilas ir kiti veikėjai, K. Korsakas didžiavosi, kad „neregėtai išaugo nacionalinės inteligentijos sluoksniš“, o tuometinis pirmininkas E. Mieželaitis džiaugėsi „nacionalinės kultūros“ laimėjimais.⁴ Šis epizodas, iliustruojantis, kad sovietiniame diskurse „nacionalinė lietuvių kultūra“ turėjo savo nišą, savotiškai kontrastuoja su ankstesniu Kremliaus ideologui M. Suslovui priskiriamais žodžiais: „Lietuva bus. Bet be lietuvių“ (kai jis pokario metu skeptiškai vertino lietuvių lojalumą sovietinei santvarkai).

Daugybė epizodų, parodančių, kad dėmesys „lietuvių“ ar kitos tautos kultūrai buvo specialiai demonstruojamas, nors pati nacionalizmo sąvoka dažniau buvo minima ten, kur reikėjo pabrėžti reikšmingąjį *svetimąjį* – priešišką ir pavojingą „buržuazinį nacionalizmą“, liudija, jog sovietinė sistema naudojosi nacionaliniu klausimu, tačiau apibrėždama gana siaurą ir valdomą standartą.⁵ Koks tas standartas ir kiek nacionalizmas buvo įtrauktas į tuometinę sovietų ideologiją? Keliant tokį klausimą tyrime siekiama atsakyti, kaip oficialiame sovietiniame diskurse, naratyve tautiškumas ir nacionalinis klausimas buvo derinami (dialektiškai) su sovietinės visuomenės kūrimu ir kokia buvo tokio derinimo dinamika.

Oficialiai nacionalinis klausimas sovietinėje sistemoje buvo susietas su vadinamąja leninistine nacionaline politikos sampra-

⁴ LTSR rašytojų V suvažiavimo, vykusio 1970 m. gegužės 27–28 d., protokolas, Literatūros ir meno archyvas, f. 34, ap. 1, b. 566.

⁵ Terry Martinas (Teris Martinas) pažymi sovietų nacionalinei politikai būdingus prieštaravimus, iš vienos pusės, per tam tikras „pozityvias programas“ (angl. *affirmative actions*) skatinant tautinės savimonės augimą, tačiau kartu diktuojant tautinių kultūrų turinį, numatant privalomą raidą. T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, 2011.

ta, apibrėžusia „tarybinio“ identiteto kūrimo pagrindą. Ši politika numatė atskiras tautų vystymosi pakopas: tautų suklestėjimą (*ras-cvet*), tautų suartėjimą (*sbližhenije*) ir tautų susiliejęmą (*sliyanije*). Šiai raidai geriausias sąlygas esą turėjo sudaryti sovietinė santvarka, suderinanti sovietinės visuomenės kūrimo ir riboto dėmesio⁶ tautiniam klausimui linijas. Konkrečiai nacionalinei politikai reikštis vienu iš pagrindų tapo idėjinis laukas, kurį apibrėžė ne tik marksistinė-leninistinė ideologija, tačiau ir sovietinės sistemos lyderiai ir ideologai, pačios valstybės struktūra, kurioje gana ryškus buvo etnofederalizmo dėmuo, dėmesys titulinėms tautybėms ir vadinamajai „korenizacijos“ politikai. Šie aspektai padeda suprasti, kokią dėmesį nacionaliniam klausimui „programavo“ pati sistema, kokia buvo dinamika oficialiajame diskurse, kokias „paslėptas etnines darbotvarkes“ galima išskirti sovietų politikoje. Analizė paremta keletu apibūdinimų, daromų vertinant bendrą sovietinės sistemos lauką. Pirma, nagrinėjamos pagrindinių sistemos lyderių V. Lenino, J. Stalino, kurie, kaip parodo M. Fainsod, yra atsakingiausi už valdymo ir kontrolės struktūros nustatymą⁷, išsakytos mintys nacionaliniu klausimu, jų dinamika ir koregavimai reaguojant į politinę ir socialinę situaciją šalyje, pamažu suformuojant etnofederalizmo struktūrą ir apibrėžtą dėmesį titulinėms tautoms. Antra, atskleidžiant temą taip pat pasitelkti atskirų tyrinėtojų, sovietologų pastebėjimai apie tautinės linijos raišką ideologijos ir politikos kanaluose, nustatytas ribas šiai raiškai. Trečia, detalizuojant atskirus teiginius remiamasi pirminiais ir antriniais šaltiniais.

Analizė padeda išvengti supaprastintos schemos, kad sovietinė sistema siekė įgyvendinti tik socialinio pobūdžio projektus ir nacionalinį klausimą visiškai ignoravo arba tenorėjo jį užgniaužti. Sovietinėje dialektikoje tam tikros priešybės buvo leistinos, o

⁶ Išvengiant bet kokių sąsajų su vadinamuoju „buržuaziniu nacionalizmu“, kuriuo nesunkiai galėjo būti pripažinta ne tik kitos santvarkos palaikymas ar prarasto valstybingumo susigrąžinimo tendencijos, tačiau ir istorinės etninės nostalgijos ar neteisingos interpretacijos klausimai.

⁷ M. Fainsod, *How Russia is Ruled*, 2nd edition, Cambridge, Mass., 1963.

nacionalinis klausimas buvo pernelyg visuomenę telkiantis reiškinys, kad sovietų valdžia nebandytų pasinaudoti tam tikra jo apimtimi siekdama savų tikslų, nors ir rizikuodama nesuvaldyti iš tuometinės konstruktyvistinės politikos išsprūstančių spontaniškų etniškumo ir nacionalizmo protrūkių. Kita vertus, svarbu suprasti ir tą vidinę dinamiką, kuri nulėmė pokytį, kad šalia skambių deklaracijų apie tautų žydėjimą 1977 m. TSRS Konstitucijoje pirmą kartą atsirado nuostata apie sovietinės visuomenės sukūrimą⁸ (deklaruojama homogeniška visuomenė), o tai prieštarauja tautų įvairovę skelbiančioms deklaracijoms. Pateikiamos išvalgos leidžia kalbėti apie suintensyvėjusius rusinimo politikos momentus, neatsitiktinai tyrinėtoja H. Arendt palankias rusinimo aplinkybes pastebi dar 1930 m., kai komunų pagrindu kurtas institucijas negrįžtamai pakeitė centralizuota partijos biurokratija, kuri, panašiai kaip ir carinė biurokratija, įgijo visus svertus kurti unifikuojančią politiką, tačiau nebijojo visuotinio raštingumo⁹ (netgi laikė prioritetu), t. y. biurokratija nematė problemos siekiant suderinti modernizacijos ir visuomenės homogenizacijos projektus.

Lenino ir Stalino nacionalinio klausimo projekcijos

Marksistinė ideologija „tautas“ kaip politinės organizacijos formas industrinėje epochoje laikė atgyvenomis, kurios praeityje suvaidino teigiamą vaidmenį „produkcijos gamybos“ augimui. Pagal marksistinę teoriją, vientisos visuomenės formavimosi perspektyvoje nacionaliniai judėjimai tampa daugiau kliūtimi mobilizuojant proletariatą, kuris dalyvaudamas klasių kovoje turi peržengti nacionalines ribas (tapti internacionaliniu) ir įgyvendinti pasaulinę

⁸ Originali citata „Впервые в истории человечества было создано социалистическое общество <...>. Сложилось социально-политическое и идейное единство советского общества, ведущей силой которого выступает рабочий класс“. 1977 m. TSRS Konstitucija, <http://www.hist.msu.ru/ER/etext/cnst1977.htm#i> (žiūrėta 2012 12 29).

⁹ H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, 1973.

revoliuciją.¹⁰ Toks mesianistinis darbo klasės paveikslas konkrečioje politinėje strategijoje atrodė pernelyg sudėtingas. Neatsitiktinai Leninas vėliau, nors proletariato revoliucijos ir nelaike nacionalinėmis revoliucijomis, pripažino socialistinių režimų steigimąsi „nacionalinių ribų“ pagrindu. Negana to, marksizmą išskleisdamas savo politinėje strategijoje, naudojimąsi nacionalizmu kaip mobilizacinė galia jis laikė ne kliūtimi, o galimybe proletariatui įtraukti ir internacionalizmo sklaidai per „nacionalines formas“.¹¹

Atskirais etapais vykstančią tautų raidą (klestėjimas, suartėjimas ir susilieėjimas) pateikianti leninistinė samprata pirmiausia suvokiama internacionalizmo kontekste, kuris pirmenybę teikia socialinėms vertybėms, o ne tautiniams skirtumams. Tautinių skirtumų nykimą laikant galutiniu tikslu, formaliajame lygyje buvo iš esmės deklaruojama, kad tas skirtumų naikinimas nebus forsuojamas, tačiau jis natūraliai susiklostys sovietizacijos procese, kuriame iš pradžių atskiros tautos, etninės grupės kaip tik turės galimybę puoselėti savo kultūrą ir tradicijas įnešdamos indėlį į bendrą sovietinę kultūrą. Internacionalizmo principas reiškė ir viršnacionalinę tarybinio tapatumo, kurį sudarė smulkesni tautiniai tapatumai (lietuvių liaudis, rusų liaudis, ukrainiečių liaudis ir t. t.), projekciją. Žodis „tauta“ viešajame diskurse būdavo pakeičiamas žodžiu „liaudis“, taip atsiribojant nuo klasiniais interesais pagrįsto (buržuazinio) nacionalizmo ir pripažįstant faktą, kad „teisingas racionalumas“ gali būti tik toks, kuris atitinka partinės politikos nustatytas ribas.

Tokia interpretacija nebuvo iš karto suformuota sistemos vadų pozicija, ji vystėsi pamažu ir sistemos ideologams paliko spragų sąvaip interpretuoti reikalavimus.¹² Galima pastebėti, kad laikotarpiu

¹⁰ A. G. Meyer, *Leninism*, Harvard University Press, 1957, p. 145–146.

¹¹ *Ibid.*, p. 146.

¹² Neatsitiktinai leninismo tyrinėtojas Alfredas Mayeris (Alfredas Mejeris) padarė išvadą, kad įtraukdamas nacionalinį klausimą į revoliucijos strategiją Leninas tuometiniuose socialistų debatuose užėmė vidurio poziciją. Nebuvo toks entuziastingas kaip austrų socialistai K. Renneris (K. Reneris) ir O. Baueris, kurie

iki revoliucijos Leninas tautai skyrė visai nedaug dėmesio. Ji galėjo būti tik socialinio klausimo kontekstas. Pavyzdžiui, 1915 m. Leninas akcentavo: „Nacijų apsisprendimas yra nuvalkiotas praėjusios epochos buržuazinių demokratinių revoliucijų ir judėjimų šūkis <...>. Ne nacijų interesai, o įvairių nacijų darbininkų brolybės, solidarumo interesai <...>. Mes ne už mažų valstybių utopiją, nereikalaujame visur ir visada „nacionalinių valstybių savarankiškumo“ <...>. Svarbiausia engiančių nacijų požiūris į engiamas tautas.“¹³

Etninio federalizmo klausimas tuo metu atrodė rizikingas, kaip galintis mažinti centralizuotos valdžios, kuri buvo reikalinga planinei ekonomikai įgyvendinti, poveikį.¹⁴ Bolševikams užėmus valdžią Rusijoje ir siekiant, pirma, išplėsti revoliuciją (paskleisti komunizmą) į aplinkinius regionus ir, antra, konsoliduoti daugiatautę Rusijos visuomenę malšinant etninių konfliktų galimybę, vėlesnė Lenino pozicija tautiniais klausimais tapo švelnesnė. Jis bandė sudėti tam tikrus „saugiklius“ tautinį klausimą įtraukiant į komunistinę ideologiją, numatant taikų tautų sugyvenimą ir prevenciją prieš kurios nors tautos vyravimą. Pavyzdžiui, 1922 m. jis kritiškai vertino Ordžonikidzės ir Dzeržinskio atliktą Gruzijos incidento tyrimą¹⁵, kuris, anot jų, iš esmės maskavo didžiarusiš-

nacionalinių kultūrų palaikymu grįstą judėjimą laikė (taip iš esmės atmesdami mintį, jog nacionalinė kultūra yra kapitalizmo antstatas) progresyviu elementu, formuojančiu opozicinę laikyseną supranacionalinei Habsburgų imperijai, tačiau ir nebuvo toks griežtas kaip lenkų socialistė Rosa Luxembourg (Roza Liuksemburg), kuri atmetė bet kokią nacionalizmo elementų inkorporavimą į klasių kovą. A. G. Meyer, *op. cit.*, p. 150.

¹³ V. Leninas, *Pilnas raštų rinkinys*, t. 27, Vilnius, 1983, p. 419–420.

¹⁴ E. W. Walker, *Sovereignty and the breakup of the Soviet Union*, Berkeley, 2003, p. 23.

¹⁵ Šį incidentą savo darbe gana detalai aprašo O. Chlevniukas, pažymėdamas G. Ordžonikidzės, F. Dzeržinskio ir J. Stalino pademonstruotą pernelyg savarankišką poziciją, skirtingą nuo Lenino, remiant Transkaukazo respublikų federaciją TSRS sudėtyje, o ne atskirą Gruzijos įstojimą į TSRS, kaip to norėjo Gruzijos Komunistų partijos vadovai. O. Chlevniuk, *In Stalin's Shadow*, New York, 1993, p. 16–17.

ką šovinizmą, t. y. istorinį engiančios ir engiamos nacijų paveikslą. Jis siūlė neskubėti kaltinti „socialnacionalizmu“, akcentavo, kad ne mažiau nei pastarasis žalingas „liuksemburgizmas“, neįvertinantis tautinio klausimo¹⁶, nes bolševikai, anot Lenino, pasisako už tautų apsisprendimo teisę¹⁷, tautų lygybę, suartėjimą ir tolesnį susiliejamą¹⁸: „Verčiau persūdyti rodant nuolaidumą ir švelnumą nacionalinėms mažumoms, negu per mažai pasūdyti.“¹⁹ Jis akcentuoja šias priemones: 1) sustiprinti socialistinių respublikų sąjungą; 2) iš komunistų sudaryti socialistinių respublikų diplomatinį aparatą, apšvalyti nuo carinio aparato; 3) nubausti Ordžonikidzę, o už didžiarusišką kampaniją politiškai atsakingais laikyti Staliną ir Dzeržinskį; 4) įvesti griežčiausias taisykles dėl nacionalų kalbos vartojimo nacionalinėse respublikose kovojant su rusiškais piktnaudžiavimais: „Visas Internacionalas, šimtai milijonų tautų Azijoje, kuriai artimiausiu laiku, po mūsų, reikės pasirodyti istorijos avanscenoje. Būtų nedovanotinas oportunizmas, jei mes šio Rytų sujudimo išvakarėse ir jiems pradėjus busti pakirstume jų akyse savo autoritetą nors ir menkiausiu šurkštumu bei neteisingu elgesiu su mūsų pačių kitataučiais. Vienas dalykas yra būtinumas susitelkti prieš Vakarų imperialistus, ginančius kapitalistinį pasaulį.“²⁰

Iš esmės tokia pozicija sukūrė pagrindą vadinamajai „indigenizacijos“ ir „korenizacijos“ politikai, pagal kurią buvo siekiama

¹⁶ M. Beržas, *Leninas, Marksizmas ir tautinis klausimas*, Kaunas, 1926, p. 7.

¹⁷ Šią apsisprendimo teisę jis pirmiausia sieja su konkrečiu regionu ir konjunktūrine situacija įgyvendinant prevenciją, kad jos nepasuktų buržuazinių nacionalinių revoliucijų keliu, „nes kaip tik dėl konkrečių istorinių Rusijos nacionalinio klausimo savitumų mums ypač aktualus nacijų apsisprendimo teisės pripažinimas dabartiniu laikotarpiu“. V. Leninas, *Apie nacijų apsisprendimo teisę*, *Pilnas raštų rinkinys*, t. 25, Vilnius, 1983, p. 258.

¹⁸ Šis pastebėjimas iš esmės parodo tą pakopinę leninistinę nacionalinę politiką, kuri, nors ir pažymi tautinio klausimo svarbą, tačiau išryškina būtinybę tautų raidai vykti bolševikų (ir kitų kairiųjų) projektuojamo internacionalo kryptimi.

¹⁹ V. Leninas, *Pilnas raštų rinkinys*, Vilnius, 1988, t. 45, p. 354.

²⁰ *Ibid.*, p. 355–356.

užtikrinti tam tikrą apibrėžtą dėmesį skirtingų tautų vystymuisi ir net paskatinti tų tautų raidą. Tautos imamos ne vien kaip konkreti duotybė, tačiau kaip labai akivaizdus konstruktyvistinis elementas iš daugelio tautų konkrečioje teritorijoje išskiriant svarbesnes tautas. Buvo perimamos Vakarų ir Vidurio Europoje nusistovėjusios vertinimo schemas. XIX a. vokiečių ekonomisto Friedricho Listo (Frydricho Listo), kuris, būdamas K. Marxo (K. Markso) amžininku, taip pat pozityviai žiūrėjo į vykstančią industrinę revoliuciją, tačiau ją įvilkti bandė ne į klasių struktūrą, bet į tautų raidos ir nacionalinių valstybių problematiką, pastebėjimai (tikėtina, per marksizmo tradiciją) surandami ne tik Vidurio ir Rytų Europos šalių tautinių sąjūdžių, tačiau ir sovietų nacionalinio klausimo diskurse. F. Listo mintys, kad nacionalinės valstybės yra istorinė būtinybė²¹, kad mažas tautas palaipsniui pajėgs absorbuoti didelės tautos²², tam tikru lygiu atsispindėjo ir leninistinėje nacionalinėje politikoje, kuri sprendė žlugusios Rusijos imperijos tautų autonomiškumo klausimus, kaip siekiamybę modeliavo „tautų suartėjimą“. Įdomu tai, kad dar XIX a. tautinių sąjūdžių aplinkoje formavosi atskiri pagrindimai, kurios tautos gali tapti savarankiškos, kurios privalės įsilieti į didesnes tautas, kurios turi teisę į savo valstybę ar net gali valdyti kitas tautas. Šiame idėjiniame lauke dalyvavo ne tiek nešališki mąstytojai, kiek imperinėse valstybėse dominuojančių tautų ar „pavergtųjų tautų“ atstovai, siekę apibrėžti savų tautų reikšmę ir išskirtinumą. Svarbūs tapo svarstymai apie „didelės vs. mažas tautas“, „istorinės vs. neistorines tautas“, jų teises. Neatsitiktinai lietuvių XIX a. tautinio sąjūdžio metu J. Basanavičius ir kiti „aušrininkai“ siekdami atsiriboti nuo mėginimo įtraukti į lenkišką tapatumą ir paskatinti modernios lietuvių tautos formavimąsi istoriniame naratyve siekė nuo viduramžių Lietuvos istorijos iš kar-

²¹ G. Stokes, *Class and Nation, Eastern European Politics and Societies*, Winter, 1990.

²² R. Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List*, New York, 1991.

to pereiti prie dabartinio tautos vystymosi.²³ Sovietinėje sistemoje istoriškumas irgi tapo aukštesnio tautos statuso pagrindu. Atskiri titulinių ar kitų tautybių inteligentijos atstovai siekė parodyti savo istoriškumą, o kartu į vieną naratyvą sujungti garbingą praeitį ir socialinių pokyčių kontekste laimėjimus liudijančią „industrializaciją“ patiriančią dabartį.

Toks ribų braižymas daliai tautų²⁴, kurioms dėl dominavimo atskirose respublikose suteiktas titulinės tautos statusas, užtikrino planuotą institucinės, kultūrinės ir etninės politikos dėmesį. „Korenizacija“ turėjo praktinį aspektą pasiūlant švietimą gimtąja kalba²⁵, vėliau įtraukiant šiuos gyventojus į valstybės organizuojamus planinius (industrializacija, kolektyvizacija) darbo procesus taip užtikrinant nuoseklią sovietinę modernizaciją (kartu ir unifikaciją) visoje TSRS teritorijoje.

Sumodeliuotas federacinis valstybės modelis pirmiausia įgyvendino etnofederalizmo principą, kuris titulinių tautų pagrindu kūrė atskirų gana savarankiškų sovietinių respublikų su savomis valdymo institucijomis (parlamentai, ministerijos) iliuziją. Kita vertus, toks sąlyginis autonomiškumas atskirų respublikų elitui vis dėlto leido sustiprinti atskirų titulinių tautų raiškos galimybes sovietinėje sistemoje, o atskiroms etninėms grupėms plėtoti modernių tautų tapatumą (ypač Vidurinės Azijos respublikose). Penkiolikos respublikų struktūros susiformavimas vyko kaip šios nacionalinės politikos ir *realpolitik* pobūdžio reagavimo į situaciją derinys. Natūralu, kad naujai okupuotoms ir aneksuotoms Baltijos valstybėms negalėjo būti pasiūlytas mažesnis nei respublikų statusas, o štai

²³ T. Snyder, *The Reconstruction of Nations*, Yale University, 2004.

²⁴ Y. Slezkinėas (J. Slezkinas) pastebi, kad laikydamasi sovietų etnografinių kriterijų apibrėžti tautybę pagal kalbą tuometinė valdžia siekė nustatyti etninių / tautinių grupių tapatumo ribas, todėl reikalavimai mokytis „gimtąją kalbą“ buvo netgi forsuojami, nes tokios situacijos kaip rusiškai kalbantys ukrainiečiai, ukrainietišškai kalbantys moldavai ar baltarusiškai kalbantys lietuviai sukurdavo pernelyg daug neapibrėžtumo.

²⁵ T. Martin, *op. cit.*, p. 10–26.

Gruzija, Armėnija ir Azerbaidžanas iš pradžių tenkinosi bendros Užkaukazės respublikos statusu, kai palaipsniui aktualesnis tapo šio regiono išskaidymas į kelias respublikas, dėl to vėliau sparčiau vyko „gruzinizacija“, „armėnizacija“ ar „azerbaidžanizacija“.²⁶ Moldovos atveju „moldovizacija“ reiškė atsiskyrimą nuo rumuniškojo tapatumo. Akivaizdu, „indigenizacijos“ ir „korenizacijos“ politika buvo ir savotiškas sovietų etninės politikos konstruktyvizmo įrankis, tačiau jame netrūko ir „purizmo“ išgryninant atskiros tautos, kalbos ar kultūros elementus. Svarbu pastebėti, jog nacionalinė Lenino politika struktūriniu požiūriu²⁷ didžiąja dalimi buvo pratęsta ir Stalino valdymo metu, juolab kad dauguma tyrinėtojų būtent Staliną laiko lėmusiu, kaip konkrečiai vadinamoji „leninistinė politika“ bus įgyvendinama, kokia bus valstybės struktūra.²⁸

Stalinas per savo karjerą pamažu keitė oficialiąją laikyseną²⁹ tautiniu klausimu: nuo gana skeptiškos pozicijos iki (bent formaliajame lygyje) pripažinimo, kad tautinis klausimas yra svarbi sovietų darbotvarkės dalis. Pavyzdžiui, ankstyvuojau laikotarpiu, 1913 m. aptardamas vadinamųjų Kaukazo likviduotojų posūkį į nacionalizmo pusę, jis demonstravo abejingumą nacionaliniam tapatumui. Stalinas džiaugėsi, kad „klausimas dėl kultūrinės ir nacionalinės autonomijos buvo „triukšmingai sužlugdytas“ ir jis pats prisidėjo

²⁶ Įdomu pastebėti, kad ankstyvuosiuose sovietiniuose dokumentuose azerbaidžaniečiai buvo laikomi daugiau subetnine tiurkų grupe, jie pirmiausia laikomi tiurkais.

²⁷ Realybėje jo pozicija lėmė ištisų tautų genocidą, perkraustymus ir nacionalinio klausimo subordinaciją politiniams tikslams.

²⁸ F. Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.

²⁹ K. Clark (Katerina Klark) Stalinui apibūdinti siūlo vartoti „karaliaus su dviem kūnais“ apibrėžtį, kuri šiame kontekste Staliną padeda matyti kaip individualų, nuolat manevravusį istorinį veikėją ir tą nepasiekiamą lyderį, kuris struktūriškai įkūnija aukščiausią centralizuotos ir hierarchinės sistemos vaidmenį. Tai leidžia suprasti, kad Stalinas pasižymėjo nemažai vidinių prieštaravimų, ne tik pats turėjo įtakos, tačiau ir jį patį formavo supanti aplinka (*milieu*). K. Clark, E. Dobrenky, *Soviet Culture and Power: A History in Documents, 1917–1953*, Yale University Press, 2007, p. XV.

prie šio klausimo“.³⁰ Jo manymu, pasiekta „sritinė Kaukazo savivalda“ yra geriausias nacionalinio klausimo išsprendimas, labiausiai atitinkąs kovoje susivienijusio Kaukazo proletariato interesus.³¹ Nacionalinį klausimą laikė socialinio klausimo sprendimo kliūtimi („Nacionalinė autonomija prieštarauja visai nacijų vystymosi eigai“³²; „Socialistinis tautybės principas yra socialistinio klasių kovos principo pakeitimas buržuaziniu „tautybės principu“³³). Vėlesniame laikotarpyje deklaratyviajame lygyje pastebima gana ryški parama atskirų tautinių grupių vystymuisi, iš pradžių jis atrodė nesvarbus, ypač jeigu tai liėtų valdymo struktūrų projektavimą: „Kultūrinė ir nacionalinė autonomija numato daugiau ar mažiau išsivysčiusias tautybes su išsivysčiusia kultūra, literatūra. Be šių sąlygų ta autonomija netenka bet kokios prasmės, virsta nesąmone. Bet Kaukaze yra ištisa eilė tautybių, kurių primityvi kultūra su atskira kalba, bet be savo literatūros, be to, pereinamųjų tautybių, kurios iš viso netinka kultūrinei ir nacionalinei autonomijai.“

Tačiau Stalino atveju pažymėtina, kad tais pačiais 1913 m., paskatintas Lenino, jis publikavo, ko gero, žinomiausią savo straipsnį „Marksizmas ir apsisprendimo klausimas“, kuris vėliau tapo vienu sovietų nacionalinės politikos ideologinių atramos taškų.³⁴ Straipsnyje pažymimas tautų suverenitetas, lygybė ir tautoms pripažįstama teisė projektuoti savo raidą bent autonomijos pagrindu. Kovoje dėl valdžios bolševikų labui dar 1917 m. kovą pasinaudodamas nacionaliniu klausimu Stalinas kritikavo Laikinąją vyriausybę dėl per menko nerusų tautybės ir nestačiatikių tikybos piliečių teisių apribojimo panaikinimo. Anot jo, išsivadavimas iš nacionalinės priespaudos „nėra privestas iki galo“ ir rusų kalbos paskelbimas „valstybine“, atimant iš tokių sričių, kuriose kompaktišką daugu-

³⁰ J. V. Stalinas, *Raštai*, Vilnius, 1948, t. 2, p. 294.

³¹ *Ibid.*, p. 276.

³² *Ibid.*, p. 313

³³ *Ibid.*, p. 315

³⁴ E. W. Walker, *Sovereignty and the breakup of the Soviet Union*, Berkeley, 2003, p. 23.

mą sudaro piliečiai nerusai (paminėta Užkaukazė, Turkestanas, Ukraina, Lietuva), teisę vykdyti „raštvėdybą“ ir „dėstymą“ savose anaip tol ne „privačiose“ įstaigose gimtąja kalba, yra tolesnis ne-lygybės pratęsimas. Stalinas argumentuoja, kad „reikia paskelbti: 1) politinę autonomiją (ne federaciją!) srityse, sudarančiose vien- tias ūkinę teritoriją su atskira buitimi ir nacionaline gyventojų sudėtimi, su „raštvėdyba“ ir „dėstymu“ savąja kalba; 2) apsispen- dimo teisę toms nacijoms, kurios dėl tų ar kitų priežasčių negali likti valstybinės visumos ribose“.³⁵ Žinant asmeninį abejingumą nacionaliniam klausimui ir tuo metu didesnę Lenino pozityvu- mą, atrodo, šios mintys pirmiausia reiškė paramos bolševikams mobilizavimą, asmeninį Stalino „susigaudymą“ situacijoje ir nacionalinių judėjimų energijos nukreipimą prieš „buržuazinę santvarką“. Paminėtina, kad ši tautų autonomijos pozicija (beje, išdėstyta tuo metu, kai Stalinas buvo paskirtas pirmuoju tautybių reikalų liaudies komisaru) žymėjo intenciją atsisakyti federacinės valstybės modelio, ir, pasak Richardo Pipeso (Ričardo Paipso), tai būtų buvęs esminis žingsnis plečiant centralizaciją³⁶, siekiant su- kurti unitarinę valstybę.

Stalinas nacionalinį klausimą sprendė išskirdamas „gerąjį“ ir „blogąjį“ nacijos tipą. Pastaruoju atveju nacionalinis judėjimas savo esme laikomas buržuaziniu, o pirmasis tipas apima „naujas tarybines nacijas“, kurios išsivystė ir susiformavo „senųjų, buržuazinių nacijų bazėje, nuvertus kapitalizmą Rusijoje, likvidavus bir- žuaziją ir jos nacionalistines partijas, įtvirtinus Tarybų santvarką“. Toks tautiškas jau nelaikomas pavojingu: „Niekas negali neig- ti, kad dabartinės socialistinės nacijos Tarybų Sąjungoje – rusų, ukrainiečių, baltarusių, totorių, baškių, uzbekų, kazachų, azerbai- džaniečių, gruzinų, armėnų ir kitos nacijos – iš pagrindų skiriasi nuo atitinkamų senųjų, buržuazinių nacijų senojoje Rusijoje tiek savo klasine sudėtimi ir dvasiniu veidu, tiek ir savo socialiniais bei

³⁵ J. V. Stalinas, *Raštai*, Vilnius, 1948, p. 18–19.

³⁶ R. Pipes, *The formation of the Soviet Union: communism and nationalism, 1917–1923*, Harvard University Press, 1954.

politiniais interesais ir siekiais. Tokie yra du nacijų tipai, žinomi istorijai.³⁷ Svarbu pastebėti, kad Stalinas į savo retoriką nacionaliniu klausimu bandė įtraukti leninistinę nacionalinę politiką pripažindamas pakopinį nacionalinių kultūrų vystymąsi ir tai, jog tautų susilieji mo akimirksniu pasiekti nepavyks: „Mėginti įvykdyti nacijų susilieji mą dekretavimu iš viršaus, prievarta, reikštų pasitarnauti imperialistams, pražudyti nacijų išsivadavimo reikalą, palaidoti nacijų bendradarbiavimo ir brolybės organizavimo reikalą. Tokia politika būtų tolygi asimiliacijos politikai.“³⁸

Pradėta Lenino valdymo pabaigoje (1923 m.) kaip tik stalinistiniu laikotarpiu įsitvirtino „korenizacijos“ politika (Stalinas ją vadino „nacionalizacija“³⁹), numačiusi atskirų nerusiškų tautų atstovų įtraukimą į valdymo įstaigas, administracinių pareigų suteikimą, nerusiškų nacijų kultūros ir socialinį vystymą: „Tam reikia sunacionalinti, t. y. padaryti nacionalinius pagal sudėtį, visus valdymo aparatus, nuo partinių ir profsajunginių ligi valstybinių ir ūkinių. Tam reikia išplėsti spaudą, teatrus, kiną ir kitas kultūrines įstaigas gimtąja kalba. Kodėl, klausiamo, gimtąja kalba? Ogi todėl, kad milijoninės liaudies masės kultūrinio, politinio ir ūkinio išsivystymo laimėjimų tegali pasiekti tik gimtąja, nacionaline kalba.“⁴⁰

Nors struktūriškai SSRS buvo sukurtos galimybės atskirų tautinių grupių raiškai, svarbu pastebėti, kad stalinizmo epocha iš esmės mažai vadovavosi deklaratyviais teiginiais. Istorikas R. Conquestas (R. Konkvestas) pažymi, kad stalinistiniam valdymui buvo būdingesnė disciplina (kurios taisyklių vieninteliu neklystančiu interpretatoriumi buvo pats Stalinas), o ne konkreti doktrina⁴¹, todėl praktika nebūtinai rėmėsi viešai deklaruojama linija. Pats Stalinas dėl homogeniškos visuomenės kūrimo intencijų iš esmės laikytinas

³⁷ J. V. Stalinas, *Raštai*, t. 11, Vilnius, 1951, p. 316–317.

³⁸ *Ibid.*, p. 323–324.

³⁹ T. Martin, *op. cit.*, p. 12.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 330–331.

⁴¹ R. Conquest, *The Politics of Ideas in the USSR*, London, 1967, p. 8.

rusų kalbos ir kultūros sklaidos šalininku⁴², juolab kad dar 1934 m. jis tuometinį rusų kultūros dominavimą (kuris sovietinėje sistemoje turės mažėti) laikė natūraliu istoriškai susiklosčiusiu dalyku: „Mes per istorinį išsivystymą gavome iš praeities paveldėjimą, dėl kurio viena tauta, būtent didžiarusių, pasirodė esanti labiau išsivysčiusi politiškai ir pramonės srityje negu kitos tautos.“⁴³ Kelis dešimtmečius besitęsusiame stalinizmo epochoje nacionalinės politikos klausimas daugiausiai formavosi *realpolitik* pagrindu, o ištisų tautų naikinimo, trėmimo ar priverstinės asimiliacijos politika⁴⁴ buvo gana lanksčiai pateisinama⁴⁵ „klasių kovos“, „buržuazinio nacionalizmo sustabdymo“ sąvokomis⁴⁶. Neatsitiktinai aptardamas tautų vystymo aspektą, Robertas W. Strayeris (Robertas V. Strajeris) akcentavo, kad sovietinis „tautų žydėjimas“ iš esmės vyko „tautų kalėjime“⁴⁷, „korenizacijos“ politika vyko nenuosekliai, pirmenybė buvo atiduodama rusų kalbai ir rusų tautybės kadrams, Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu vyko represijos, ištisų tautų trėmimai, net ir naujai į TSRS erdvę patekusių lietuvių, latvių ir estų.

⁴² Neatsitiktinai „korenizacijos“ politikos lauke iš pradžių ignoruoti rusai ir rusiška kultūra (kaip natūraliai vyraujanti) po 1937–1938 m. Didžiojo teroro buvo visiškai įtraukiami ir pateikiami kaip pagrindas „tautų draugystės“ linijai plėtoti. T. Martin, *op. cit.*, p. 26–27.

⁴³ J. Stalinas, Apie eilinius partijos uždavinius nacionaliniam klausime, Minskas, 1934, p. 8

⁴⁴ T. Snyderis, *Kruvinos žemės. Europa tarp Hitlerio ir Stalino*, Vilnius, 2011; A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012; L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999.

⁴⁵ Lietuviškoje istoriografijoje didžiausią įdirbį šia tema turintis A. Anušauskas yra pažymėjęs, kad pokario sovietų teroras buvo orientuotas tautiniu požiūriu. Savo keliuose monografijose pateiktą požiūrį jis yra apibendrinęs interviu. Žr. <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/aanusauskas-sovietu-teroras-buvo-orientuotas-tautiniu-pozhuriu.d?id=58092014> (žr. 2012 10 14).

⁴⁶ Sąvokų išsiskyrimą ir „pasiklydimą“ tarp minties ir veiksmo atskirame skyriuje aptaria Saulius Grybkauskas.

⁴⁷ R. Strayer, *Why Did the Soviet Union Collapse: Understanding Historical Change*, New York, 1998, p. 73–74.

Minėtina, kad jo valdymo metu ir toliau išliko „korenizacijos“ politikos ir tautų žydėjimo projekcijų transliacija, o respublikoms buvo paliktos atstovaujamos institucijos. Faktas, kad ši linija nebuvo išbraukta iš institucinio lauko ir diskurso žodyno, leido vėliau šiems klausimams skirti didesnę prioritetą ir tautinę liniją plėtoti ne opoziciniame, o pačios sovietinės sistemos instituciniame lauke, kuris buvo susijęs su etnofederalizmo struktūros nustatymu.

Etnofederalizmo raiška

Kokias galimybes ir ribojimus sovietinė sistema kūrė atskiroms tautinėms grupėms ir kaip tokia pozicija buvo institucionalizuota? Lyginamuju požiūriu tirdamas etnofederalizmo reiškinių Phillipas Roederis (Filipas Roederis) yra pastebėjęs, kad etnofederalizmu paprastai bandoma spręsti konfliktus ir įtampą etniškai susiskaldžiusiose visuomenėse, istoriškai žvelgiant tai buvo būdingiau dinastinėms ar komunistinėms autokratinėms nei demokratinėms valstybėms⁴⁸ (Austrijos-Vengrijos, Otomanų, Rusijos imperijoms, Čekoslovakijai, SSRS, Jugoslavijai).⁴⁹ Nuo įprasto federalizmo modelio ji skiriasi tuo, kad tokioje visuomenėje formuojasi ne etniškai pliuralistinė visuomenė, o autonominės etninių grupių erdvės, dažniausiai įtvirtinančios tam tikros etninės (tautinės) grupės privilegijuotumą tam tikroje teritorijoje, kuri tampa savotiška protonacionaline valstybe santykyje su visa valstybe (angl. *common-state*). Ph. Roederis akcentuoja, kad tokios protonacionalinės valstybės veikia kaip nuolatiniai iššūkiai bendrajai valstybei. SSRS atvejui skirtame tyrime jis pastebėjo, kad sovietinėje sistemoje centrinė valdžia sudarė galimybes formuoti etnofederalizmo reiškiniui, leisdamą atskirose sovietinėse respublikose susidaryti etniam elitui (nomenklaturai), kuris, būdamas lojalus oficialiajai politikai, kartu

⁴⁸ Demokratinėje valstybėje pavyzdys – prancūzakalbis Kvebekas Kanadoje.

⁴⁹ Philip G. Roeder, *Ethnofederalism and the Mismanagement of Nationalism*, <http://iis-db.stanford.edu/evnts/5094/RoederFederalism2008Present.pdf>.

siekė užtikrinti socialinę ir ekonominę savo krašto gerovę.⁵⁰ Tokia vietos valdžios strategija, dar vadinama instrumentine, padeda kurti ne vien atskirų etninių grupių ekonominę ir socialinę gerovę, bet ir sutampa su sovietine plėtros politika⁵¹, užtikrinant centrinės valdžios „nuleidžiamų“ darbotvarkių palaikymą (industrializacijos ir kitų sovietinių projektų įgyvendinimas). Tokių vietos valdžios modelių Ph. Roederis taikė ir Baltijos bei Kaukazo sovietinėms respublikoms, kurios, būdamos sėkmingiausi sovietinės industrializacijos pavyzdžiai, pasiekė aukščiausią vietinių kadrų lygį valdžios struktūrose tarp kitų sovietinių respublikų, o kartu pasižymėjo ir geresne ekonomine padėtimi. Kita vertus, tokie elitai, jausdami nuolatinį Maskvos spaudimą, tampa išpareigoję slopinti natūraliai iš visuomenės kylančius etninio (tautinio) pobūdžio protestus ar kitus su oficialiąja linija nesutampančius autonominius ir už valdžios struktūros ribų keliamus reikalavimus (primordialistinė strategija). Tačiau autorius kartu parodo, kad šių elitų aktyvumas ir bandymas „savomis rankomis“ įgyvendinti sovietizacijos politiką dėl kylančių esamos sistemos problemų šias respublikas padaro labiausiai orientuotas į pokyčius ir lemia protestus prieš centrinės valdžios veiksmus, kurie pažeidžia šių respublikų interesus.⁵²

Paminėtini ir W. Kempo (V. Kempo) pastebėjimai. Vietinių elitų nacionalinę (etninę) elgseną jis taip pat grindžia Centro

⁵⁰ Ph. G. Roeder, Soviet Federalism and Ethnic Mobilization, *World Politics*, 1991, vol. 23, 2, p. 196–233.

⁵¹ Interpretuojant vietinės nomenklatūros vaidmenį sovietmečiu, modernizacijos kontekstas gali būti laikomas itin svarbiu parodant Centro darbotvarkių ir sovietinės Lietuvos prioritetų sutapimą ir priešpriešą. V. Ivanauskas, Sovietmečio laimėjimai Lietuvoje ir jų interpretacijos: nomenklatūros veiklos vertinimas nacionaliniu aspektu, *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2009, p. 105–118.

⁵² Autorius savo straipsnyje neigia galimybę, kad sovietizacijai prieštaraujančių ar šioje politikoje mažai dalyvaujančių etninių grupių lyderiai, nutoldami nuo Maskvos politikos ir remdami primordialistinę politiką, tampa maištingesni, priešingai – jie tampa uždaresni ir labiau nutolę nuo vykstančių politinių ekonominių procesų dinamikos ir mažiau siekia priešpriešinti savo reikalavimus Maskvos politikai.

laikysena palaikant „korenizacijos“ politiką, leidusią socialistinius reikalavimus adaptuoti vietiniu lygiu.⁵³ Autorius G. Smitas (Dž. Smitas) akcentavo, kad Centras, siekdamas sumažinti galimo konflikto dėl autonomiškumo tikimybę, rėmėsi ne vien visuotine kontrole, bet ir tam tikru netiesioginiu susitarimu (brežnevinis kompromisas), respublikų vadovams (ypač Baltijos sovietinių respublikų) suteikiant daugiau lyderystės savo respublikose mainais už jų lojalumą.⁵⁴ Politologė G. Lapidus išskiria prieštarumą nacionalinių santykių plotmėje TSRS skelbiant ir tautų suklestėjimo, ir tautų suartėjimo projekcijas. Siekiai kurti internacionalinę daugiakultūrišką visuomenę pagal marksizmo-leninizmo principus kontrastavo sovietinio patriotiškumo stiprinimui, pagrįstam daugiausia rusiškosios kultūros protegavimu.⁵⁵ Kita vertus, internacionalizmo projekcija, tautybė pase, tautiniu teritoriniu pagrindu suformuotos sovietinės respublikos ir kultūrų jose plėtojimas iš esmės buvo kaip galimybė sovietinėse respublikose reikštis tam tikroms etnonacionalizmo strategijoms plėtojantis rusų kultūrai, o vietiniams elitams pasižymint *kripto* politika, leidusia didinti savo galią regione, kontroliuoti resursus ir plėsti ryšius centrinėse struktūrose. Pavyzdžiui, nagrinėjant sovietinės Lietuvos atvejį atlikti lietuviškosios nomenklatūros tyrimai liudija savotišką „vietininkiškumo“ modelio nusistovėjimą. Jis parodo nomenklatūrai sumišusių klaninių interesų ir „gimtojo krašto“ orientacijų pagrindu susiformavusį prioritetizavimą, įgyvendinant mažiau nuo Centro priklausomų pramonės šakų plėtojimą, tolygų miestų planavimą vengiant pramonės sutelktumo viename centre (savotiška prevencija darbo jėgos iš kitų respublikų atvykimui), per biurokratinį rutiniškumą oponuojant atskiroms centralizavimą

⁵³ W. A. Kemp, *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union*, New York, 1999, p. 166–171.

⁵⁴ Tokį susitarimą autorius grindžia korporatyvinės politikos rezultatu.

⁵⁵ G. W. Lapidus, *The Nationality Question and the Soviet system*, *Proceedings of the academy of political science*, vol. 35, No. 3, The Soviet union in the 1980s (1984), p. 101.

stiprinančioms iniciatyvoms, palaikant respublikos uždarmo tendencijas. Šiame tyrimų lauke minėtinas S. Grybkausko išskirtas „ekonominio nacionalizmo“⁵⁶ ir mano paties apibūdinto vietinės nomenklatūros „pasyvaus nacionalinio komunizmo“⁵⁷ modeliai, kurie tokį nacionalizmą atskleidžia ne kaip ideologines pozicijas, o kaip nusistovėjusias praktines laikysenas, etnofederalizmo rėmuose atliekant papildomą biurokratinį strategavimą, daugiau dėmesio skiriant vietiniams klausimams. Įvyksta savotiška mikrolygio ir makrolygio interakcija: vietinės nomenklatūros etninė savivoka (suvokiant „savo“ erdvę) lemia sąmoningai didinamą pasinaudojimą etnofederalizmo sąlygomis.

Etnofederalizmas reiškėsi ne vien vietinio elito laikysenomomis, tačiau ir įtvirtintu reguliavimu, ir klasifikavimu *tautų vystymosi atžvilgiu*. Postrevizionistai Y. Slezkine'as ir R. Suny (R. Sanis) atkreipė dėmesį į tai, kad sovietinė sistema sudarė galimybę tautinių grupių išlaikymui ne vien jas jungiant (kaip atskiras ląsteles) į daugiatautę sovietinę visuomenę, bet ir viešajame diskurse bei planuojant sistemos sąrangą, dėmesį skiriant tautų raidai sovietinėje sistemoje. Y. Slezkine'as pasitelkia „atskirų kambarių viename bendrabutyje“ metaforą, parodančią tam tikrą TSRS tautų autonomiškumą etniškai kompleksiškoje visuomenėje.⁵⁸ Panašias mintis išsako ir R. Suny akcentuodamas, kad praktikoje sovietinė sistema nutolo nuo ikirevoliuciniu laikotarpiu keltų siekių nacionalinius klausimus laikyti nereikšmingais. Anot jo, sistema buvo gana palanki struktūriškai proteguoti atskiras tautas ir jas apibrėžti teritoriškai.⁵⁹ Pavyzdžiui, sovietinių respublikų sąrangą sudarė galimybę

⁵⁶ S. Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius, 2011.

⁵⁷ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos*, Vilnius, 2011.

⁵⁸ Y. Slezkine, The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism, *Slavic Review*, vol. 53, No. 2 (Summer, 1994), p. 414–452.

⁵⁹ R. G. Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford, 1993.

nuolatiniam titulinių tautų išskirtinumui, akcentuojant jų tradicijas, kalbą ir taip demonstruojant TSRS daugiatautiškumą. Nors tokia laikysena maskavo sovietizacijos tikslus, tačiau neretai sudarė erdvę reikštis atskiriems etnonacionaliniams procesams, netgi išryškinti istorinį (kultūrinį) partikuliarizmą⁶⁰, o kai kurių regionų atvejais – plėtoti modernių tautų raidą. Francine Hirsch (Francinė Hirš) šį projektuojamą tautų vystymąsi yra apibėžusi kaip „valstybės finansuojamą evoliucionizmą“, kuris, tuometinei ideologijai „tautų suformavimą“ ir „savimonę“ laikant būtina kelio į socializmą sąlyga, turėjo pagreitinti šiuos procesus.⁶¹ Interpretuojant galima teigti, kad komunistinė ideologija nepajėgė iš karto konsoliduoti daugiatautės visuomenės reikiamu mastu ir tuo metu sovietams struktūriškai įtvirtintas „nacionalistinis ramentas“ buvo gyvybiškai svarbus.

Sovietinį konstruktyvizmą ir etnofederalizmo struktūra kūrimą neblogai atskleidžia vystymasis sovietinės etnologijos, kuriai įtaką darė ne vien marksistinė ideologija, tačiau ir vakarietiškojo evoliucionizmo tradicija antropologijos disciplinoje. Anot Sergejaus Kano (Sergejaus Kano)⁶², jau apie 1930-uosius metus Morgano evoliucionizmo teorija paremtos Marxo ir Engelso mintys

⁶⁰ Omenyje turimos antropologo F. Boaso idėjos, kurios paveikė ankstyvųjų sovietų etnografų požiūrius. Franz Boas, *The Methods of Ethnology*, *American Anthropologist* 22, 1920. Pavyzdžiui, artimas amerikietiškajai Boaso mokyklai sovietų etnologas Bogoras 4 dešimtmečio pradžioje buvo priverstas pripažinti etnologijos subordinaciją partijai, jos modernizacijos programai, industrializacijos tikslams ir evoliucionistinei Morgano ir Marxo linijai, prisidedant prie etnologijai skirtu uždaviniu – įtraukti skirtingas tautas, etnosus į sovietinę visuomenę ieškant veiksmingų modelių. Tačiau net ir pablogėjęs asmeniniam santykiui su F. Boasu, stengėsi išlaikyti atskiras Boaso idėjas sovietiniame etnografijos lauke. Sergei Kan, „My Old Friend in a Dead-End of Empiricism and Skepticism“: Bogoras, Boas, and the Politics of Soviet Anthropology of the Late 1920’s-Early 1930’s. In *Histories of Anthropology Annual*, Vol. 2, eds. R. Darnell, F. W. Gleach, University of Nebraska Press, 2007, l. 56–58.

⁶¹ F. Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.

⁶² S. Kan, *op. cit.*, p. 33–36.

apie ikikapitalistines visuomenes tapo dešimtmečius dominavusia sovietinės etnologijos dogma. Galima pažymėti, kad „tautybės“ samprata buvo suformuota tik palaipsniui, išskiriant dvi skirtingo lygio tautybės sampratas. Etninio pobūdžio „tautybės“ samprata – *narodnost* – žymėjo tik priklausymą etninei grupei, o kiek platesnė „tautybės“ samprata – *nacionalnost* – apėmė ne tik etniškumą, bet ir kultūrą bei istoriją. Tautybės *nacionalnost* prasme pagrindinis požymis buvo tas, kad šia sąvoka buvo bandyta fiksuoti tautos kaip „nacijos“, kuri yra pasirengusi turėti savas politines organizacijas, būvį, besiskiriančią nuo tų grupių, kurios yra etninės, tačiau neturi išvysčiusios savo rašto tradicijos, yra daugiau gentinio pobūdžio, ikimodernios.⁶³ Pažymėtina tai, kad siekiant valdyti daugiaetninės visuomenės nacionalinio vystymosi procesus pagal valdžios užsakymą dirbusi sovietinė etnologija prisidėjo prie nacionalinės politikos konstravimo. Dar trečiame dešimtmetyje siūlant apie 191 tautybės (*narodnost*) sąrašą, atsižvelgdami į valdžios išsakytą poreikį sovietų etnografai⁶⁴ jau ketvirtame dešimtmetyje, t. y. įsivyravus stalinizmui, buvo sukonstravę hierarchinę evoliucionistinę išsivysčiusių ir neišsivysčiusių etninių grupių schemą, kuri leido tautybių *narodnost* prasme sąrašą sumažinti iki 60.⁶⁵ Tik išsivysčiusias tautas galima laikyti „nacijomis“ (turinčias nacionalinius bruožus), o kitoms etninėms grupėms priskirtina „narodnost“ samprata. Būtent išsivysčiusių tautų atžvilgiu pripažįstama teisė į apibrėžtą teritoriją, aiškų kultūrinį paveldą, ekonomiką (aukščiausiasis lygis – įgyti titulinės tautos statusą). Būtent valstybės struktūros suprojektavimas lėmė dar vieną hierarchinę padalijimą – skirtingus lygius *nacionalnost* sampratoje. Keliolikos „nacijų“ dominuojamos teritorijos įgijo sovietinių respublikų statusą, o šios „nacijos“ arba

⁶³ S. Szynkiewicz, *Mythologized Representations in Soviet Thinking on the Nationalities Problem*, *Anthropology Today*, Vol. 6, No. 2 (Apr., 1990), p. 2–5.

⁶⁴ Pažymėtina, kad tuometinė sovietų etnologija buvo paveikta N. Marro (N. Maro) idėjų. Y. Slezkine, N. Ia. Marr and the National Origins of Soviet Ethnogenetics, *Slavic Review*, Vol. 55, No. 4 (Winter, 1996), p. 859.

⁶⁵ F. Hirsch, *op. cit.*

„titulinės tautos“ oficialiajame leksikone ir buvo įvardijamos kaip tautos, likusios „tautybės“ (*nacionalnost*), pavyzdžiui, abchazai, osetinai ir kt., buvo vadinami „nacionalais“. Taip susiformavo savotiška hierarchinė tautybių sistema⁶⁶, kurios viršuje buvo rusų tauta ir titulinės tautybės, paskui ėjo kitos tautybės, turinčios apibrėžtas teritorijas⁶⁷, dar žemiau – etninės grupės, dažniausiai neturinčios priskirtų teritorinių vienetų.

Taigi, nors etniniai procesai turėjo raiškos galimybių, besikeičiantys ribojimai buvo nuolatiniai. Pavyzdžiui, dėl įsivyravusių N. Marro idėjų ketvirtame dešimtmetyje buvo itin pavojinga nukrypti į pernelyg biologiniais ryšiais paremtą kultūrinį išskirtinumą⁶⁸ (kaip ir taikyti rasinius apibūdinimus⁶⁹, genetiką sieti su etnologija) kaip nutolstantį nuo socialinių ir ekonominių veiksnių aiškinimo, o mokslininkams, per daug įsijautusiems į Rusijos, nerusiškų regionų ar slavistikos studijas, buvo reali grėsmė būti apkaltintiems „buržuaziniu nacionalizmu“, „empiricizmu“ ar net „zoologiniu nacionalizmu“. Tačiau paminėtina, kad panašiu metu vienu iš sovietinės antropologijos uždavinių tapo atskirų etninių grupių esminių fizinių bruožų išskyrimas.⁷⁰ Antrojo pasaulinio

⁶⁶ S. Szynekiewicz, *Mythologized Representations in Soviet Thinking on the Nationalities Problem*, *Anthropology Today*, Vol. 6, No. 2 (Apr., 1990), p. 2–5.

⁶⁷ P. Ilyin, *Research on Small and Dispersed Ethnic Groups of the Soviet Union*, *Slavic Review*, Vol. 49, No. 4 (Winter, 1990), p. 643–647. Neretai tai buvo tam tikra kompromisų ar konjunktūros nulemta situacija. Kai kuriose teritorijose, tai pirmiausia taikytina Centrinei Azijai, vyko netgi savotiškas tautybės „išradinėjimas“ ar „apibrėžimas“ pripažįstant faktą, kad gyvenančios etninės grupės neatitinka modernios tautos (nacijos) apibrėžties, tačiau tos konkrečios didelės teritorijos negalėjo būti paliktos be titulinėjų tautų ir „nacionalnost“ grupių.

⁶⁸ Y. Slezkine, *op. cit.*, p. 851.

⁶⁹ Šalia Stalino pradėtų ideologiškai neįtikusių asmenų „didžiųjų valymų“ pagrindu tokiam požiūriui buvo nacistinės Vokietijos, kitų fašistinių valstybių pavyzdžiai, dėmesį skyrę rasiniams skirtumams, buvo siekta išlaikyti atstumą nuo jų.

⁷⁰ L. T. Black, *The Concept of Race in Soviet Anthropology*, *Studies in Soviet Thought*, Vol. 17, No. 1 (May), 1977, p. 1–27.

karo metais iki pat pokaryje vykusios *zdanosvščinos* dėmesio etninei genealogijai vėl daugėjo. Tai lėmė sovietinio patriotizmo didinimas kartu pabrėžiant TSRS tautų svarbą ir išskirtinumą, taip pat „bandymas su priešu žaisti jų teritorijoje“ (įrodyti nacistinio rasių klasifikavimo klaidas). Situacija pasikeitė per A. Ždanovo kampaniją prieš kosmopolitizmą, kai N. Marro idėjos iš naujo įsivyravo, o etninės genealogijos, protėvių kalbos ir struktūrinės lingvistikos idėjos tapo marginalizuojamos.⁷¹

„Paslėptos darbotvarkės“: tautų susilieėjimas⁷² ir rusinimas

Po 1940 m. sovietinės okupacijos Lietuva, tapusi SSRS dalimi, įgijo respublikos statusą, „lietuvių tauta“ ir „lietuvių kalba“ etninių grupių hierarchijoje buvo priskirta „nacionalnost“ ir „sovietų nacijos“ lygiui. „Lietuvių liaudies“ pasiekimams iliustruoti buvo skiriami „tautų žydėjimą“ akcentuojantys administraciniai ir propagandiniai kanalai, padedantys įtvirtinti sovietinės santvarkos *laimėjimus* Lietuvoje. Įgyvendinta visuomenės modernizacijos banga (raštingumo kėlimas, švietimas, kėlimasis į miestus, socialinė apsauga) lėmė, kad apie šešto dešimtmečio vidurį buvo pasiektas tam tikras „socialinis kontraktas“, kuris turbūt ir lėmė, jog po 1953 m. rezistencijos nuslopinimo, žymesnių atvirų (išskyrus 1956 m. įvykius Kaune ir Vilniuje, 1972 m. „kalantines“ Kaune) protestų ar iššūkių sistemai iki pat devinto dešimtmečio atgimimo nesukėlė. Tyrinėtojų M. Lewino (M. Levino) parodytas urbanizuotų specialistų sluoksnio sukūrimas⁷³ ar S. Fitzpatrick (Š. Ficpatrik) pastebėji-

⁷¹ Y. Slezkine, *op. cit.*, p. 852–853.

⁷² Tuometiniame diskurse kalbant apie tautų susilieėjimą, paprastai šis etapas pažymimas kaip tolima perspektyva, buvo vengiama taikyti dabartinei situacijai apibūdinti, jos akcentavimas laikomas netgi savotišku politiniu nekorektiškumu, ką liudija ne vienos respublikos elito reakcijos į neatsargius Centro pareigūnų žodžius pavyzdžiai.

⁷³ S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, Oxford University Press, 1st ed., 1982.

mai⁷⁴, kad sovietinei valdžiai buvo svarbu užtikrinti iš darbininkų ar valstiečių šeimų kilusios inteligentijos telkimą valdymo aparate, liudija, jog sistemai buvo svarbu turėti savų sėkmės istorijų, savotišką laimėtojų sluoksnį, įtvirtinti jų pasiekimus kaip sistemos privalumą. Šalia NKVD teroro, trėmimo ir ginkluotos rezistencijos aukų, kitų skaudžių patirčių pagrindu susiformavusio nukentėjusių ir pralaimėtojų sluoksnio (kurių vaikai dažnai vėliau irgi negalėjo eiti svarbesnių pareigų), Lietuvoje 6–7 dešimtmečiais susiformavo naujasis *millieu* – iš kaimų į miestą dirbti, gauti išsilavinimą atvykę valstietiškos kilmės darbininkai, inteligentija ir naujieji nomenklatūriniai kadrai. Pristatomi kaip laimėtojai jie buvo tinkami norint iliustruoti sovietinės modernizacijos sėkmę, kurioje derėjo ir internacionalizmu grįsto patriotizmo, ir liaudinio etninio tapatumo sklaida. Kitas klausimas – ar tas lojalumas buvo stabilus (kokių konfliktų ir įtampų ilgainiui jie patyrė, trumpai atskleidžiama skyriuje apie kultūrininkus ir tapatumą)?

Paminėtina ir tai, kad paskutiniiais Stalino valdymo metais ir ypač destalinizacijos laikotarpiu, iš naujo nutolstant nuo N. Marro idėjų, dėmesio etniniam išskirtinumui, susietam su liaudiškumo pabrėžimu, vėl padaugėjo. Lietuvoje, kurioje dar tarpukario laikotarpiu etnologija ir etnografija buvo artimai susijusi su lietuviškosios kultūros kūrimu⁷⁵, sovietmečiu šalia materialinės kultūros raidos ar darbo žmonių, naujos gyvensenos tyrimų, svarbia kryptimi išliko ir kultūrinio etniškumo protegavimas. Tačiau programiniame lygyje pagrindiniu vektoriumi tapo vientisos sovietinės visuomenės sukūrimas. Ši homogenizacija ryškėjo ir palaipsniui besiformuojančioje rusinimo politikoje, skatinant tarpetnines santuokas, migracijos procesuose ir nusistovėjusioje viešai neišsakojuose kasdienybės kalboje (juolab „broliškos respublikos visą laiką buvo suprantamos kaip „jaunesni broliai“, o kasdieniauose adminis-

⁷⁴ M. Lewin, *The Gorbachev Phenomenon*, London, 1988.

⁷⁵ V. Savoniakaitė, Apie Lietuvos etnologijos istoriją, *Lituanistica*, 2008, t. 54. nr. 3(75), p. 59–66.

traciniuose klausimuose atstovai iš nerusų kalba šnekančių šalių (t. y. ne iš Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos) dažnai laikomi nacionalais⁷⁶, savotiškai pažymint jų žemesnį statusą).

Nacionalinėje politikoje kalba buvo vienas iš elementų, žyminčių tautos ar etninės grupės savitumą, tačiau kartu kalba tapo ir vienu homogenizaciją skatinančiu veiksmu. Omenyje turimas didėjantis valdžios atstovų dėmesys rusų kalbos stiprinimui. Šią politiką galima sieti su vėlyvuoju stalinizmu ir paties diktatoriaus dėmesiu šiam klausimui. 1950 m. savo straipsnyje „Marksizmas ir bendrosios lingvistikos problemos“ Stalinas, pateikdamas pavyzdį, kad rusų kalba iš esmės išliko ta pati ir po revoliucijos, t. y. ji nebuvo kapitalizmo santvarkos (bazės) antstatas, pabandė atsieti kalbą nuo marksistinės dialektikos pažymėdamas, jog kalba – nepriklausomas, objektyvus reiškinys, kuriam negalima taikyti nei bazės, nei antstato sampratos. Ši suformuota pozicija neigė tuo metu dominavusį lingvisto N. Marro požiūrį⁷⁷, kad kalba yra socialinių ir istorinių klasių formavimosi produktas, kuris keičiasi priklausomai nuo socialinės ir ekonominės kaitos. A. Yurchakas (A. Jurčakas) pastebėjo⁷⁸, kad tai buvo akivaizdus poslinkis į objektyvios mokslinės tiesos, kokia yra matematika, geometrija ar kognityviniai mokslai, monopolio įtvirtinimą. Jau 1948 m. Stalinas skeptiškai žiūrėjo į Lysenkos argumentus, esą visi mokslai yra nulemti klasinės prigimties, netgi genetika, teigdamas, kad matematikai akivaizdžiai netinka ši logika.⁷⁹ Po minėto 1950 m. straipsnio, kalbos nelaikant kuo nors ypatinga ne tik klasine, tačiau ir kultūrine prasme, o labiau kaip objektyviai egzistuojančia ženklų sistema, argumentuoti ir palaikyti rusų kalbos kaip vienijančios komunikacinės kalbos (neva

⁷⁶ Per interviu su nomenklatūros atstovais ne kartą minėtas požiūris į juos kaip į racionalus omenyje turint kiek menkinamąją reikšmę.

⁷⁷ M. G. Smith, *Language and Power in the Creation of the USSR 1917–1953*, Berlin, 1998.

⁷⁸ A. Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005.

⁷⁹ Y. Slezkine, *op. cit.*, p. 859.

koks skirtumas, kuri kalba, juk tai tik ženklų sistema) sklaidą tapo labiau pagrįsta.⁸⁰

Stalino valdymo metu rusų kalbos plėtra vyko gana spontaniškai ir neturint aiškesnės bendros programos, o maždaug šešto dešimtmečio pabaigoje dvikalbystės idėja įgavo apčiuopiamesnę pavidalą. Pirma, pradėta skirti dėmesio rusų kalbos mokymui, antra, ieškota galimybių nacionalinių kalbų vartojimą derinti su rusų kalba. Pirmajam tikslui impulsą suteikė dvi (1956 m. ir 1958 m.) Taškente organizuotos tarprespublikinės mokslinės konferencijos, kuriose nagrinėtos rusų kalbos dėstymo problemos vadinamosiose „nacionalinėse“ mokyklose daugiau apimant Vidurinės Azijos sovietinių respublikų regioną, nors antrojoje konferencijoje dalyvavo beveik visų sovietinių respublikų atstovai.⁸¹ Nacionalinės kalbos plėtros ir vartojimo derinimas buvo svarstomas kitose panašiu metu organizuotose konferencijose. 1959 m. vykusioje mokslinėje konferencijoje buvo įtvirtinta, kad nauji terminai nacionalinėse kalbose tarimo ir rašybos prasme turi derėti arba bent būti panašūs į rusų kalbos atitikmenį, t. y. terminų standartizavimas rėmėsi rusų kalbos pagrindu.⁸² Sovietologas M. Bruchis teigė, kad nerusų kalbose apie 80 proc. naujų žodžių terminijos ateina iš rusų kalbos, tad ir taip jau vyraujanti rusų kalba dar daugiau įtakos įgyja skverbdamasi į kitų kalbų struktūras.⁸³ TSKP, praktiškai palaikydama požiūrį, kad „kalbos turi vienodas teises, tačiau ne visada vienodą vertę“, įtvirtino jau nusistovinčią rusų kalbos pirmenybę prieš kitas kalbas. Esant tokioms tendencijoms 1964 m. vykusioje mokslinėje praktinėje konferencijoje buvo keliami dvikalbystės

⁸⁰ Paraleliai didėjo galimybės ir atskirų titulinų tautų kalbų raidai, purifikacijai, tačiau daugiau tais atvejais, kai pats vietinis elitas stengėsi naudotis šia galimybe.

⁸¹ А. И. Молчанов, *Россия, Украина и Белоруссия от Н. Хрущева до «Беловежской пуцци»*, т. 2, Санкт Петербург, 2005, p. 14.

⁸² M. Bruchis, *The Language Policy of the CPSU and the Linguistic Situation in Soviet Moldavia*, *Soviet Studies*, vol. 36, No. 1 (Jan. 1984), p. 119.

⁸³ *Ibid.*

koncepcija: sovietinėse respublikose šalia nacionalinių kalbų galėtų būti vartojama viena bendra kalba, žinoma, tinkamiausia būtų rusų kalba. Kita vertus, kaip pastebi M. Bruchis, tokia koncepcija sulaukė nemažai nerusų tautybės partijos funkcionierių nepritariamo, todėl Komunistų partija negalėjo atvirai paskelbti rusų kalbos dominavimo politikos. Tačiau tokie mėginimai iš esmės rodo bandymus „per kalbą“ stipriau vienas su kitomis susieti skirtingoms kultūroms atstovaujančias tautas ir etnines grupes.

Nors šį politinį bendro (homogeniško) TSRS gyventojų palaiškumo identiteto idealą valdžia, išskyrus vadinamąją leninietišką nacionalinę politiką, iki maždaug aštunto dešimtmečio pradžios nebuvo aiškiau apibrėžusi, politinėje retorikoje po truputį formavosi konkretnė tarybinio identiteto vizija. Jau N. Chruščiovas 1961 m. XXII partijos suvažiavime skelbė, kad siekiant socialinio homogeniškumo reikalingas TSRS tautų suartėjimas (*sbliženije*). Ši internacionalizmo principais grįsta vizija N. Chruščiovo valdymo metais nebuvo plačiau plėtojama, užtat ji buvo konkretizuota L. Brežnevo kalbose ir aštuntame dešimtmetyje vykusiose keliose mokslinėse konferencijose. L. Brežnevas per 1972–1973 m. net kelis kartus vartojo sąvoką „tarybiniai žmonės“ (tarybinė liaudis) taip iš esmės pripažindamas (ir projektuodamas) istorine prasme naują visuomenę.⁸⁴ Pavyzdžiui, TSKP XXVI suvažiavime, vykusiame 1971 m. pavasarį, L. Brežnevas pažymėjo, kad reikia imtis naujų priemonių siekiant laipsniško šalies nacijų ir tautybių suartėjimo.⁸⁵ Kadangi į tokį konstravimą buvo įtrauktas ir rusų kalbos veiksnys, pastebima, jog šios kalbos mokymo stiprinimo politika tapo viena svarbiausių tolesnės Centro nacionalinės politikos dalių. 1973 m. vykusioje mokslinėje konferencijoje kalbant apie bendros tarybinės kultūros ugdymą aptartos ir tam tikslui bendros kalbos pritaikymo galimybės.⁸⁶ Vėlesnėse mokslinėse konferencijose, pritariant

⁸⁴ M. B. Olcott, Yuri Andropov and „National questions“, *Soviet Studies*, vol. 37, No. 1 (Jan, 1985).

⁸⁵ S. Šimkus, *Internacionalinis ir patriotinis auklėjimas*, Vilnius, 1973, p. 11.

⁸⁶ M. Bruchis, *op. cit.*

vadovybei, be užuolankų buvo pradėta kalbėti apie rusų kalbos plėtrą, kurią įgyvendinti imta stiprinant rusų kalbos mokymą. Šiuo atveju tikslinga išskirti net kelias aštuntame dešimtmetyje Taškente vykusias mokslines konferencijas. 1975 m. konferencijoje⁸⁷ buvo aptartos galimybės rusų kalbos mokymą stiprinti ikimokyklinėse įstaigose. Pavyzdžiui, konferencijoje TSRS švietimo ministras, įvardydamas rusų kalbos mokymo galimybes, ypač akcentavo žinių perdavimą ankstyvajame vaiko socializacijos laikotarpyje – ikimokyklinėse ir bendrojo lavinimo mokymo įstaigose.⁸⁸ Tikėtina, kad tokie teiginiai iš esmės nulėmė savotišką rusų kalbos plėtos kryptį: koncentruotis ikimokyklinį ir bendrojo lavinimo ugdymą, aukštosioms mokykloms priskiriant prievolę rengti kvalifikuotus rusų kalbos pedagogus.

Dar svarbesne tiek savo tematika, tiek politiniu svoriu 1979 m. tapo Taškente organizuota visasąjunginė mokslinė-teorinė konferencija⁸⁹, kurioje, kitaip nei ankstesnėse konferencijose, dalyvavo ne specialistai, o sąjunginėms institucijoms ir sovietinių respublikų valdžiai atstovavę asmenys, iš Lietuvos TSR – ideologiją kuravę partijos sekretorius L. Šepetys ir Vilniaus pedagoginio instituto katedros vedėjas K. Musteikis.⁹⁰ Šioje konferencijoje buvo pateiktos dar konkretesnės rekomendacijos: rusų kalbos mokymą plėsti ikimokyklinėse įstaigose, rengti tinkamus pedagoginius kadrus, skatinti rusų kalba rašyti mokslinius darbus.⁹¹

⁸⁷ Tema „Rusų kalbos mokymosi ir dėstymo patirtis šalies aukštosiose ir specialiosiose vidurinėse mokyklose“.

⁸⁸ TSRS Švietimo ministerijos 1984 m. Literatūros sekcijos posėdžio svarstant rusų kalbos dėstymą nacionalinėse mokyklose protokolas, GARF, f. R-9563, ap. 2, b. 631, l. 21–22.

⁸⁹ Tema „Rusų kalba – TSRS tautų draugystės ir bendradarbiavimo kalba“.

⁹⁰ 1979 m. Taškente vykusios visasąjunginės mokslinės-teorinės konferencijos „Rusų kalba – TSRS tautų draugystės ir bendradarbiavimo kalba“ sudėtis, GARF, f. R-9563, ap. 1, b. 3660, l. 1–5.

⁹¹ TSRS švietimo ministro M. Prokofjevo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, GARF, f. R-9563, ap. 1, b. 3660, l. 59–80.

Analizuojant šios konferencijos pranešėjų išsakytą politinę retoriką tampa aišku, kad iš esmės nebuvo naujai aptariama dalyvaujančių šalių pozicija dėl rusų kalbos statuso. Akivaizdu, kad jau iš anksto buvo suderintos visų pranešėjų pozicijos, todėl minėta konferencija iš esmės tapo jų išsakoma panegirika rusų kalbai. Pateikiami keli tokios retorikos pavyzdžiai. L. Brežnevo kalboje konferencijos dalyviams teigta: „Išsivysčiusio socializmo sąlygomis, kai mūsų šalies ekonomika tapo bendru liaudies ūkio kompleksu, iškilo nauja istorinė bendrija – tarybų liaudis, objektyviai išauga rusų kalbos vaidmuo tarptautiniame bendradarbiavime statant komunizmą ir ugdant naująjį žmogų <...>. Lenino svajonė – padaryti taip, kad kiekvienas mūsų šalies pilietis „turėtų galimybę išmokti didžią rusų kalbą“ – sėkmingai pildosi. Šio kilnaus sprendimo uždavinius spręs ir jūsų konferencija.“⁹² Entuziastingas rusų kalbos proteguotojas ir nuolatinis šių konferencijų organizatorius Uzbekistano pirmasis sekretorius Š. Rašidovas priminė, kad dar Leninas buvo numatęs kelis veiksnius, skatinančius iškelti tarptautinio bendradarbiavimo kalbą: ekonominį aspektą, daugumos kalbą, generoriškumą dėl tarptautinio bendradarbiavimo kokybės priimant tą kalbą ir įsivyravusį demokratizmą.⁹³ Anot jo, šie veiksniai būdingi ir esamai sovietinei santvarkai.

Rusų kalbos plėtra drauge buvo gana aiškiai susieta su bendram identitetui sukurti pasitelkiamomis ideologinėmis nuostatomis: internacionalizmu, tautų suartėjimu ir dvikalbyste. Konferenciją pradėjęs TSRS Mokslų akademijos atstovas sekretorius M. B. Chrapčenko minėjo, kad rusų kalba turėtų veikti kaip tarpinė grandis tarp skirtingų TSRS nacionalinių kalbų ir nacionalinių kultūrų, tarp TSRS nacionalinės socialistinės kultūros ir kitų kalbų bei kultūrų.⁹⁴

⁹² 1979 m. Taškento konferencijoje perskaityta L. Brežnevo raštiška kalba konferencijos dalyviams, GARF, f. R-9563, ap. 1, b. 3660, l. 10.

⁹³ Uzbekijos TSR pirmojo sekretoriaus Š. Rašidovo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, GARF, f. R-9563, ap. 1, b. 3660, l. 17–53.

⁹⁴ TSRS MA Literatūros ir kalbos padalinio sekretoriaus M. B. Chrapčenko įžanginė kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, GARF, f. R-9563, ap. 1, b. 3660, l. 7–9.

TSRS Mokslų akademijos viceprezidentas akademikas P. Fedosovas savo kalboje rusų kalbą laikė svarbiu lenininės nacionalinės politikos įrankiu užtikrinant tiek tautų kultūrų vystymąsi, tiek jų suartėjimą.⁹⁵ Bene ilgiausią kalbą konferencijoje sakęs Uzbekistano pirmasis sekretorius Š. Rašidovas pažėrė nemažai rusų kalbos vaidmens iškelimo argumentų: be bendros kalbos neįmanomas tinkamas tarptautinis TSRS tautų bendradarbiavimas, rusų kalba reikalinga įgyvendinant bendrus sovietų projektus, statant materialinę-techninę bazę ir skatinant mokslinį-techninį progresą, plėtojant savo respublikos ekonomiką, ugdant naujojo žmogaus asmenybę.⁹⁶ Kitų konferencijos delegatų, tarp jų ir TSRS švietimo ministro A. Prokofjevo, išsakytos mintys buvo panašios, iš esmės daugiausia buvo akcentuojami tiek praktiniai rusų kalbos vaidmens stiprinimo, tiek visuomenės įtraukimo aspektai.

1979 m. Taškento konferencija teoriškai galutinai apibendrina per pastaruosius du dešimtmečius dažniausiai netiesiogiai praktiniuose sprendimuose pastebimą rusų kalbos protegavimą, palaipsniui suteikiant rusų kalbai savotišką tolesnio „komunizmo vystymo“ ir „socialistinių standartų“ kalbos statusą. Tačiau ši ir 1975 m. Taškente vykusios konferencijos atidarė kelius kur kas atviresnei nei iki tol rusų kalbos stiprinimo politikai. Kitokia nuomonė Šaltojo karo sąlygomis buvo išsakyta priešingoje stovykloje – sovietologų. Buvo išvelgti du esminiai tokios sovietų vykdomos politikos momentai: pirma, tuo metu sovietinėje sistemoje dėl galimos atskirų tautų reakcijos politiškai nekorektiška laikoma leninietiška „suliejimo“ vizija praktiškai pirmą kartą buvo iškelta į politinį lygmenį, antra, tokioje „suliejimo“ politikoje rusų kalbai buvo numatytas ypatingas vaidmuo. „Suliejimo“ politiką aptaręs M. Olcottas (M. Olkotas) teigė, kad dvikalbystės idėją tuo metu

⁹⁵ TSRS MA viceprezidento akademiko P. Fedosovo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, GARF, f. R-9563, ap. 1, b. 3660, l. 54–58.

⁹⁶ Uzbekijos TSR pirmojo sekretoriaus Š. Rašidovo kalba 1979 m. Taškento konferencijoje, GARF, f. R-9563, ap. 1, b. 3660, l. 17–53.

lydėjo ir atitinkama valdžios retorika siekiant visuomenės homogeniškumo. Šiam supanašėjimui pasiekti buvo pasitelkiamos skirtingos formuluotės. M. Olcottas tvirtino, kad tiek J. Andropovo, tiek L. Brežnevo valdymo metu yra požymių, jog buvo siekiama nacionalinės politikos „suliejimo“ (*slijanie*).⁹⁷ N. Chruščiovas „suliejimo“ idėjai neskyrė daugiau dėmesio, o L. Brežnevo politiniuose sprendimuose ši vizija buvo išreikšta kur kas aiškiau. Politinėje retorikoje „suliejimo“ principas nebuvo minimas, buvo minimas politiškai korektiškesnis ir nacionalinėms sovietinėms respublikoms priimtinesnis „suartėjimo“ principas. Atitinkamai ši internacionalizmu pagrįsta nacionalinės politikos kryptis buvo įtvirtinta aštuntame dešimtmetyje Taškente vykusiose konferencijose. „Suartėjimo“ politika buvo nuosaikesnė – ji protegavo internacionalizmą, kuris užtikrino tam tikrą nacionalinių ypatybių išsaugojimą, o „suliejimo“ strategija numatė visuomenės suvienodinimą. Tokias tendencijas liudija ir 1977 m. TSRS Konstitucijos nuostatos apie sovietinės visuomenės sukūrimą, taip pat pakeitimai atskirų respublikų konstitucijose. Pavyzdžiui, masiniai visuomenės protestai prieš Gruzijos TSR Konstitucijos pakeitimus, panaikinus gruzinų kaip valstybinės kalbos statusą (nutarimas buvo atšauktas), rodė respublikos visuomenės suvokimą, kad Centro politikos kryptis žymi homogenizaciją ir rusinimą. Lietuvoje po minėtos Taškento konferencijos prasidėjo rusų kalbos mokymo stiprinimo politikos įgyvendinimo procesas, kuris atskleidė instituciškai suvokiamą rusinimą. Sovietinės Lietuvos švietimo aparate rusų kalbos dėstymo stiprinimo kryptis parengus LKP CK, Ministrų Tarybos ir Respublikos švietimo ministerijos direktyvas ir nutarimus buvo įgyvendinama itin sparčiai. Tačiau administruojant švietimo sritį rusų kalbos galimybes silpnino biurokratų rusų kalbos stiprinimui priešpriešinamas „tautinis“ aspektas, ginčytinose situacijose teikiama parama lietuvių kalbai, sprendžiant disciplinų reikšmingumo klausimą dažnai vykdavo savotiška „biurokratinė amortizacija“,

⁹⁷ M. B. Olcott, *op. cit.*, p. 103–106.

trukdžiusi pagrindinius prioritetus skirti rusų kalbos dėstymui.⁹⁸ TSRS Švietimo ministerijoje sukurtos Literatūros sekcijos, rengusios metodinius reikalavimus⁹⁹, posėdžiuose „nacionalinių“ respublikų atstovai pažėrdavo kritikos dėl ribojimų patiems adaptuojant rusų kalbos mokymo reikalavimus ir išskirtinio dėmesio rusų kultūros sklaidai. Pavyzdžiui, 1987 m. kovo 12 d. posėdyje Lietuvos atstovė E. Tutinienė pareiškė, kad turi būti sukurtas rusų literatūros mokymo vadovėlis, o ne rusų literatūros skaitiniai.¹⁰⁰

Nemažai įžvalgų leidžia teigti, kad „suartėjimo“ politikos skleidimas iš esmės reiškė paslėptą „suliejimo“ politikos viziją ir visuomenės homogenizavimo forsavimo tendencijas. Tokias tendencijas iš esmės rodo 8–9 dešimtmečiais prasidėjęs kai kurių valdžios atstovų ir dalies intelektualų palaikomas internacionalizmo principų iškėlimas aukščiau atskirų tautų interesų. Pavyzdžiui, 1982 m. Rygoje vykusioje konferencijoje „Tautinių santykių raida išsivysčiusio socializmo sąlygomis“ kandidatas į Politbiuro narius Ponomariovas pabrėžė, kad nacionaliniai subjektai privalo plėtoti internacionalinę kultūrą. Beveik tuo pat metu žurnalo „Komunistas“ redaktorius R. Kosolapovas pakartodamas atskirus Ponomariovo teiginius grįžo prie „suliejimo“ aspekto teigdamas, kad ši Lenino idėja neturi vulgaraus ketinimo panaikinti tautinius skirtumus.¹⁰¹ Beje, viename interviu M. Gorbačiovas R. Kosolapovą įvardijo kaip vieną svarbiausių asmenų, palaikiusių „tautų suliejimo“ idėją.¹⁰² TSKP CK Marksizmo-leninizmo instituto atstovas I. Kuličenko

⁹⁸ V. Ivanauskas, Rusų kalbos plėtra ir Lietuvos TSR švietimo politika devintajame dešimtmetyje, *Lietuvos istorijos metraštis, 2008 metai*, 1, Vilnius, 2009.

⁹⁹ 1987 m. kovo 12 d. metodinius reikalavimus rengiančios TSRS Švietimo ministerijos Literatūros sekcijos pažyma, GARF, f. R-9563, ap. 2, b. 775, 1. 1–3.

¹⁰⁰ TSRS Švietimo ministerijos 1987 m. kovo 12 d. literatūros nerusų kalba dėstančiose mokyklose posekcijos posėdžio medžiaga, GARF, f. P-9563, ap. 2, b. 775, p. 4–6.

¹⁰¹ *Ibid.*, l. 110.

¹⁰² М. С. Горбачев, Б. Ф. Славин, *Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф., М., 2005.*

teigė, kad „suliejimas“ nereiškia asimiliacijos, nors taip atrodo iš pirmo žvilgsnio.¹⁰³

Kita vertus, užslėptoje „suliejimo“ strategijoje galima išvelgti rusinimą. Pirma, rusų kalbos skleidimas buvo vienas pagrindinių bendros tapatybės instrumentų. Pavyzdžiui, po Taškento konferencijos aukščiausiu lygiu rusų kalbos svarba buvo akcentuojama 1982 m. rudenį TSRS 60-mečio proga pasakytoje J. Andropovo kalboje, kurioje buvo pakartoti šios politikos raktažodžiai „internacionalizmas“ ir „sovietų žmonės“, kurioje buvo pabrėžta civilizacijai daug davusi rusų kalba¹⁰⁴ (nors kartu jis neigė rusinimo politiką¹⁰⁵). Panaši retorika buvo atkartota ir kiek vėliau priimtame LKP CK nutarime, kuriame daug dėmesio skirta „gilesniems internacionalizacijos procesams“, „nacijų suklestėjimui ir suartėjimui brandaus socializmo sąlygomis“ bei glaudžiam bendradarbiavimui su broliškais respublikomis.¹⁰⁶ Antra, vadinamųjų „rusistų“ grupės veikla ir įtaka Kremliai 8–9 dešimtmečiais¹⁰⁷ leidžia suabejoti,

¹⁰³ M. B. Olcott, *op. cit.*, l. 111.

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ A. Štromas, *Laisvės horizontai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 2001, p. 63.

¹⁰⁶ LKP CK IX plenumo 1983 m. balandžio 14 d. nutarimai „Dėl respublikos partinės organizacijos uždavinių, išplaukiančių iš TSKP CK generalinio sekretoriaus draugo J. Andropovo pranešimo iškilmingame posėdyje, skirtame TSRS įkūrimo 60-mečiui“, Partijos istorijos institutas prie LKP CK., p. 2–6.

¹⁰⁷ Pavyzdžiui, apie žurnalą „Znamia“ susitelkę „kaimiškojo“ patriotizmo srovės atstovai rašytojai V. Astafevas, S. Belovas, V. Rasputinas, F. Abramovas, menininkas V. Šukšinas pateikė „paprasto rusų žmogaus“ (*ruskij muzyk*) vaizdinį ir vengdami ideologinių klišių konfrontavo su vyraujančia oficiozine tarybine literatūra, tačiau po truputį sulaukė ir valdžios pripažinimo. Ankstyvuojau laikotarpiu, 6–7 dešimtmečiais, save pateikė kaip alternatyvą egzistuojančioms srovėms, o 8–9 dešimtmečiais „kaimiškojo patriotizmo“ srovė, anot rašytojo, įgijo didesnį svorį ir „pradėjo sutarti su valdžia“. Drauge jis tapo radikalesnis ir pradėjo remti rusiškąjį nacionalizmą. Buvęs partijos ideologo M. Suslovo padėjėjas A. Bajguševs minėjo, kad per tam tikras organizacijas (pavyzdžiui, Sąjunginę rašytojų sąjungą) ir laikraščius („Molodaja gvardija“, „Sovetskaja Rosija“, „Naš Sovremenik“) ir atitinkamas CK struktūras veikusi „rusistų“ grupelė buvo savotiškas „rusų ordinas“ TSKP partijoje. Pastebėjimus, parodančius iš tikrųjų

kad „rusų kalbos mokymo“ plėtra tebuvo vien nekalta bendrai tapatybei kurti (internacionalizmui plėsti) reikalinga komunikacinė priemonė.¹⁰⁸ Įdomu tai, kad aštuntame dešimtmetyje TSRS Glavlitas sekė tuometinį diskursą ir TSKP CK dėmesį atkreipdavo būtent pastebėjimais, kurie labiau fiksavo viešus atskirų kultūros veikėjų nusiskundimus dėl „didžiarusiškumo reiškinių“, suintensyvėjus žodžių „rusai“, „Rusija“, „tėvynė“, „gimtinė“ minėjimui, nustelbiančiam marksizmo-leninizmo sąvokų, kaip antai „komunizmas“, „revoliucija“ ir pan., revoliucinį žodyną¹⁰⁹, nei tokio suintensyvėjimo faktą. T. y. pastebėjimai, kad „TSRS nacionaliniai motyvai laimi prieš internacionalinius“, nebuvo vienareikšmiškai vertinami, buvo reikalinga TSKP viršūnių nuomonė, kokie prioritetai taikomi panašiais atvejais.

Valdžios struktūrų posūkį link rusiškojo nacionalizmo prisiminė poetas A. Maldonis kalbėdamas apie savo dalyvavimą TSRS AT devinto dešimtmečio pradžioje: esą jau tada buvo aiškiai pastebima rusiškosios grupės įtaka tuometinėje AT ir kitose valdžios institucijose. Su tuo sutiko ir A. Štomas, dar 1983 m. minėdamas, kad šalia senųjų partokratinė nomenklatūrininkų visuose centrinės valdžios sluoksniuose apstu rusų nacionalistų.¹¹⁰ 1973 m. balandžio mėn. prancūzų žurnale buvo išspausdintas interviu su rašytoju G. Svirskiu, migravusiu iš TSRS į Izraelį. Jis konstatavo, kad TSRS didžiosios galybės šovinizmas tapo didesniu veiksmu nei

vykusį atskirų grupuočių varžymąsi TSKP CK rūmuose, savo atsiminimuose pateikė ir tuometinis CK Propagandos skyriaus vadovas A. Jakovlevas, buvęs vienas iš pagrindinių A. Bajguševos pavadintos „kosmopolitų žydų“ grupės lyderių. A. И. Байгушев, *Русский орден внутри КПСС. Помощник М. А. Суслова вспоминает*, Москва, 2006; А. Н. Яковлев, *Сумерки*, Москва, 2005, с. 330; А. Štomas, *op. cit.*, p. 62.

¹⁰⁸ V. Ivanauskas, Rusų kalbos panaudojimas sovietiniam identitetui stiprinti ir nacionalinė politika sovietinėje sistemoje 8–9 dešimtmečiuose, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2007, nr. 2, Vilnius, 2008.

¹⁰⁹ TSRS Glavlito 1973 m. liepos 27 d. pažyma TSKP CK, GARF, f. 9425, ap. 1, b. 45, l. 61.

¹¹⁰ A. Štomas, *op. cit.*

marksistinė ideologija.¹¹¹ Nors M. Suslovo padėjėjas A. Bajgušėvas J. Andropovą priskiria prie „rusistų“ nesimpatikų, tačiau Centro vykdyta politika daugiau parodo, kad pastarasis, dar būdamas KGB vadovu, minėtoje grupuočių kovoje užėmė neutralią poziciją, tačiau tapęs pirmuoju sekretoriumi neatmetė savo pirmtako pradėtos „suliejimo“ politikos. Tokią tendenciją rodo ir jo papildomas domėjimasis nacionaliniais santykiais. Pavyzdžiui, Marksizmo-leninizmo instituto narys Bagronovas asmeniškai J. Andropovui 1983 m. liepos mėn. parengtoje pažymoje teigė, kad būtina laikytis protingos nacionalinės politikos, kuri neforsuotų internacionalizmo progreso, antraip tai būtų palaikyta nacionaliniu nihilizmu ir taip būtų užgauti nacionaliniai jausmai.¹¹² Pažymos autorius taip pat tikino, kad Vakarai atkreipia dėmesį į išaugusį atskirų sovietinių respublikų sovietinės inteligentijos nacionalinį sąmoningumą, todėl nacionalinė politika turi būti apgalvota, gal net įsteigtas specialus padalinys TSKP CK (toks padalinys vėliau buvo sukurtas). Tačiau autoriaus siūloma „apgalvota nacionalinė“ politika nereiškė, kad siūloma atsitraukti nuo „suliejimo“ politikos. Pažymoje akcentuojamos užslėptos asimiliacijos galimybės: visuomenės niveliacija vyksta per mokslinį-techninį progresą ir rusų kalbos vartojimą. Taip pat netiesiogiai įvardijami ir rusų kalbos plėtros argumentai: Centrinųjų Azijos respublikų gyventojai silpnai moka rusiškai, o gyventojų maždaug 4–5 kartus daugėja greičiau nei rusų tautos.¹¹³

¹¹¹ TSRS Glavlito vadovo Romanovo 1973 m. balandžio 20 d. raštas TSKP CK apie Vakarų žurnalų ir laikraščių straipsnius, nukreiptus prieš TSRS, GARF, f. 9425, ap. 1, b. 45, l. 61.

¹¹² 1983 m. liepos mėn. Bagronovo pateikta pažyma J. Andropovui, RGANI, f. 5, ap. 89, b. 10, l. 20–28.

¹¹³ Minėta pažyma buvo pateikta reaguojant į 1983 m. kovo mėn. J. Andropovui pateiktą skundą iš Kazachstano TSR, kuriame asmuo skundžiasi, kad Kazachstane formuojasi vietinis nacionalizmas, kurį remia ir vietiniai vadovai (Kunajevas ir jo aplinka) ir kuris reiškiasi per kadru politiką, geresnį materialinį kazachų apsirūpinimą, teikiamus apdovanojimus. Asmuo teigia, kad tokiomis aplinkybėmis jis negali kentėti antileninietiškos nacionalinės politikos, RGANI, f. 5, ap. 89, b. 10, l. 1–15. Neatsitiktinai, atskirų autorių nuomone, rusų kalbos

Pastarasis teiginys – papildomas argumentas, leidžiantis suprasti, kad rusų kalbos įtakos didinimas padės išsaugoti rusų tautos ir rusų kultūros įtaką. Todėl atrodo, kad atlikta analizė J. Andropovui labiau parodė ne bandymus atsisakyti „suliejimo“ politikos, tačiau ją vykdyti ne spontaniškai, o išsiaiškinant esmines jau anksčiau pradėtos strategijos silpnybes bei galimybes. „Suliejimo“ politikos stiprėjimo tendencijas prisimena ir pats M. Gorbačiovas: esą skelbiant „suliejimo“ politiką buvo manipuluojama leninistinės nacionalinės politikos lozungais, jis pabrėžė, kad tuo metu „suliejimas“ nebuvo suvokiamas kaip natūralus istorinis procesas, tačiau paslėptas po internacionalizmo principais tapo stipriai forsuojančios nacionalinės politikos dalimi.¹¹⁴

Išvados

Sovietinė sistema nacionalinio klausimo atžvilgiu pasižymėjo intensyvia konstruktyvistine politika, nužymėjusia ne vien idėjinės linijos turinį, tačiau ir struktūrinius institucinės valstybės elementus.

Leninas ir Stalinas, nors iš pradžių nelaikė nacionalinio klausimo prioritetu, pamažu pabandė įtvirtinti sovietų politikai netrukdančią „gerąją“ tautų raidos schemą (leninistinė nacionalinė politika), kuri į sovietizacijos procesą turėjo įtraukti TSRS tautinius procesus. Galima manyti, kad nacionalizmas dėl savo mobilizacinės galios visuomenės atžvilgiu instrumentine prasme iš dalies tapo įtrauktas į oficialiąją sovietų politiką.

Ši linija įgavo aiškų struktūrinį pobūdį. TSRS buvo federacinė valstybė, sudaryta iš atskirų respublikų, suskirstytų pagal teritorijoje dominuojančios tautos (titulinės tautos) faktą. Toks struktūros pobūdis iš esmės rėmėsi etnofederalizmo principu, formaliai

plėtra buvo laikoma kaip atsakas į rusų tautos santykio Centrinės Azijos respublikų gyventojų atžvilgiu sumažėjimą – bandant išsaugoti rusų tautos ir kultūros dominavimą.

¹¹⁴ М. С. Горбачев, Б. Ф. Славин, *op. cit.*, p. 133.

užtikrinusiu titulinėms tautoms daugiau dėmesio (kalbos vartojimas, respublikinės atstovaujamosios ir vykdomosios institucijos, nacionalinės kultūros plėtra), nors iš tikrųjų ryškiai vyravo rusų kalba ir kultūra, o tautinio pobūdžio klausimai buvo itin stebimi, ar nerodo pavojingu laikomo buržuazinio nacionalizmo.

Etnofederalizmo struktūros sukūrimas ir nacionalinės politikos įterpimas į idėjinį lauką laikytinas mėginimu sušvelninti galimus etninius konfliktus ir įtampas, taip pat pasinaudoti telkiamąja nacionalizmo galia (savo pobūdžiu spontaniška ir primordialistine) vykdant sovietizacijos politiką.

Konstruktivistinė nacionalinė sovietų politika buvo itin nevienareikšmiška: vietinis atskirų respublikų elitas pamažu (labiau postalininiu laikotarpiu) įgijo galimybę „savotiškai derėtis“ dėl platesnių tautinės raiškos ribų, o tai sistemos ideologams reiškė didėjančią riziką, kad telkiamoji nacionalizmo galia gali atsisukti ir prieš pačią sistemą; antra vertus, konstruktivyvizme vis ryškėjo rusinimo linija, kuri žymėjo mėginimus labiau konsoliduoti ir homogenizuoti sovietinę visuomenę (nors tautų susiliejiimo tikslo tuometinėmis sąlygomis nebuvo itin korektiška siekti).

Nacionalinė sovietų politika oficialiai tapo lauku, kuriame dėl neapibrėžtumų ir kintančių aukščiausiosios valdžios poreikių buvo įmanoma tuos pačius dalykus pateikti ir kaip „gerąjį“ nacionalizmą, ir kaip pavojingą „buržuazinį nacionalizmą“.

8–9 dešimtmečiais suintensyvėjęs „suartėjimo“ politikos skleidimas, kurį papildė rusų kalbos mokymo stiprinimo politika, iš esmės reiškė užslėptą „tautų susiliejiimo“ krypties ir visuomenės homogenizavimo forsavimo tendencijas.

The National Question in the Soviet International Ideological Field

Summary

The 'national question' in the Soviet system was marked by an intensely constructivist policy. In trying to understand how attention to national issues was programmed into the system, what the dynamics were, and what hidden ethnic agendas we can identify in the official policy, the article seeks to avoid the simplified explanation that the Soviet system attempted to implement only social welfare projects. Soviet-type dialectics led to some contradictions, and we should recognise that the national question was too much of a mobilising process, and that the Soviet government would not try to use it for its own purposes. At the beginning, Lenin and Stalin, the two Soviet leaders, did not include the national question among their top priorities, but they increasingly tended to establish a plan for national development (leninist national policy) which had to comply with the sovietisation process. This line included the principle of ethno-federalism, which formally guaranteed more attention (language, institutions, national culture) to titular nations compared to other nationalities, despite the fact that the majority of national groups were always kept under careful supervision, in order to ensure that they were not developing into so-called 'dangerous bourgeois nationalism'. Soviet constructivist national policy was rather ambiguous. Especially during the post-stalinist period, the local elites of the separate republics found chances to negotiate wider boundaries to ethnic manifestations, though for contemporary ideologists this trend meant an increased risk that the mobilising power of nationalism could work against the system.

Soviet constructivist policy increasingly took the line of russification, which reflected attempts to consolidate and homogenise So-

viet society. Alongside the public declaration of 'blossoming nations', a provision for the creation of Soviet society appeared in the USSR's constitution of 1977, and this shift, supplemented with the strengthening of the policy of Russian-language teaching, reveals the hidden enforced policies of the 'merging of nations' (sliyania) and the homogenisation of Soviet society.